

ETUDA O NICCOLOVI MACHIAVELLIM

OLEG SEMAK, Filozofický ústav SAV, Bratislava

SEMAK, O.: An Étude on Niccollo Machiavelli
FILOZOFIA 48, 1993, No 12, p. 792.

The main idea of the paper is to see Machiavelli rather as a man striving for an active role in the political life than as a sort of Renaissance visionary. Therefore, the text of *The Prince* could be appropriately interpreted only if its immanent tragism is understood, namely the fact, that Machiavelli was forced to present the text intended as a ground for the political initiative in Italy under the mask of philosophical-political treatise. It was a „va banque“ play for him – an attempt at a comeback into the active political life and to carry out – even by hands of the others – what he thought was reasonable and necessary to do for his country.

Machiavellimu sa pripisuje známy aforizmus „Cieľ svätí prostriedky“, ktorý akoby vyjadroval podstatu „machiavellizmu“.¹ No pri pozornom čítaní známeho a ešte stále akoby trochu záhadného traktátu *Vládár*, nech je to akokoľvek čudné, tento aforizmus nenájdeme, ale osloví nás nasledujúca sentencia: „Činy ľudí sa okrem toho neposudzujú osebe, ale podľa výsledku. Týka sa to najmä vládarov, keďže niet nijakej súdnej inštalácie, u ktorej by sa dali ich činy reklamovať. Stačí teda, ak vládár predloží účet o tom, ako živil a udržiaval štát, a prostriedky, ktorými to dosiahol, sa budú vždy pokladať za počestné a každý ich bude chváliť“ ([1], 351-352). Všimnime si po prvé, že Machiavelli tu iba konštatuje to, čo vyplýva zo spoločenskej skúsenosti jeho doby, a podčiarkuje slovo „výsledok“; po druhé, dôležité je to, ako uzatvára túto sentenciu: „Jeden terajší vládár, ktorého je lepšie nemenovať, nekáže nič, len mier a vernosť. Sám je však najzaprisahanější nepriateľ jedného i druhého, a teda nie bez dôvodu, lebo keby sa správal podľa týchto slov, už viac ráz by bol prišiel o štát i o autoritu“ ([1], 352). Po tretie, pri hodnotení tohto Machiavelliho diela nesmieme strácať zo zreteľa „historický kontext“ jeho vzniku, lebo – ako nabádal sám Machiavelli – pri skúmaní a hodnotení činov tej-ktorej osobnosti neslobodno zabúdať na „dobu a okolnosti“, ktoré ich podmieňovali.

Je to naozaj tak. Nemôžeme pochopiť podstatu Machiavelliho práce, ak jeho knihu budeme brať iba ako súbor pravidiel pre politika, ako návod, „ako byť úspešným“, vhodný pre každú dobu a za každých okolností. Samotný text knihy nás totiž zavedie do slepej uličky,

¹ L. Štoll písal: „Bežný názor na Machiavelliho, resp. na tzv. machiavellizmus je takýto: v politike možno použiť na dosiahnutie cieľa všetky prostriedky, napríklad lešť, násilie, dýku, jed, podpaľačstvo, slovom všetko, čo udržiava mocenské pozície vládky alebo štátu. Je to podľa bežného chápania akási morálna doktrína, ktorá robí z politiky odporné remeslo“ ([6], 48-49). Zároveň upozorňujem na mienku Petra L. Bergera: „Machiavellizmus, či už politický alebo sociologický, je spôsob nazerania; sám osebe je neutrálny. Naplní sa negatívnou energiou, keď ho používajú ľudia bez škrupúl alebo zľutovania“ ([5], 130).

pretože ten, koho obviňovali z amorálnosti a cynizmu² takto hodnotil Agatokletove skutky: „Ak mu nepomohla k vládarstvu šťastena, nepomohli mu k nemu celkom ani schopnosti, lebo pozabíjať vlastných občanov, pozrádzať priateľov, byť vierolomník, ukrutník, bezbožník, tomu sa nedá hovoriť schopnosti. Možno tak získať moc, no nie slávu. Inak by nebol dôvod klásť ho nižšie ako hociktorého iného vynikajúceho vojvodu, ak by sme zobrali do úvahy len jeho schopnosť vrhať sa do nebezpečenstiev a unikať z nich, len jeho veľkú odvahu znášať a prekonávať protivenstvá. Jeho zúrivá krutosť, neľudskosť a množstvo hanebností jednoducho nedovoľujú priznať mu slávu najvynikajúcejších mužov“ ([1], 328-329).

Pri analýze *Vladára* teda mnoho vecí nepochopíme bez zmyslu pre historizmus a ak sa nezamyslíme nad otázkou, ktorá znepokojovala ešte Spinozu: s akým zámerom bol tento traktát napísaný? Z najrozličnejších prístupov k textu *Vladára* sa mi ako najperspektívnejší javí chápať ho ako ideologický text (t. j. text, ktorého ambíciou bolo stať sa základom určitej politickej iniciatívy) čiže prístup, ktorý svojho času naznačil A. Gramsci ([4], 239-245).

Machiavelli ako občan snívaj o jednotnej a slobodnej vlasti, ako teoretik písal: „Nové poriadky s dobrým základom a veľkou ideou dokážu priniesť svojmu strojcovi úctu a obdiv“ ([1], 373) a ako ideológ vyzýval predstaviteľa rodu Mediciovcov uskutočniť to, čo sám pokladal za aktuálnu historickú úlohu (teda za úlohu zohľadňujúcu „dobu“ a „okolnosti“) – oslobodiť Taliansko a zmeniť ho na silný štát.

Podrobné skúmanie textu *Vladára* nám umožňuje odhaliť v ňom ideologický program, ktorý ako odpoveď na otázku ČO ROBIŤ? vytyčoval cieľ: oslobodenie Talianska (nie nejaké-koľko talianskeho mesta, štátu alebo kráľovstva, ale Talianska ako celku, čím sa rozumelo nielen jeho oslobodenie, ale aj zjednotenie atď.). Na otázku AKO a KTO to uskutočniť? Machiavelliho program odpovedal: vládár z rodu Mediciovcov, ktorého prvoradou úlohou bude zaistiť vybudovanie vlastného vojska,³ aby mohol prevziať moc. Na otázku NAČO to všetko treba urobiť? odpovedal: pretože je vhodná situácia a vytyčený cieľ je spravodlivý. Všetko ostatné má v rukách ten, kto nájde odvahu uskutočniť tento spravodlivý cieľ vo vhodných podmienkach, „... lebo Boh nechce robiť všetko za nás, aby nás nepripravil o slobodnú vôľu a ten diel slávy“ – písal Machiavelli –, „o ktorý sa musíme zaslúžiť sami“ ([1], 372). Na otázku V MENE ČOHO treba uskutočniť tento akčný program? odpoveď znela: v mene toho, že jeho uskutočnenie sľubuje slávu tomu, kto sa odváži ho realizovať, a šťastie všetkým občanom.

Odborníci však môžu namietnuť, že sa v tomto výklade ako autor opieram len o posledné tri z dvadsiatich šiestich kapitol, tvoriace akýsi záver, ktorý možno chápať aj ako istý druh aktualizovaného a konkretizujúceho „praktického dodatku“ k predchádzajúcim dvadsiatim trom „teoretickým“ kapitolám, kde sa analyzovali problémy filozofie politiky. V prvých jedenástich kapitolách Machiavelli rozoberá otázky klasifikácie spôsobov získania moci v rozličných štátoch; v kapitolách 12 – 14 skúma otázky spojené so špecifickosťou rozličných armád a významom vojenského umenia pre vládára. V kapitolách 15 – 23 sú obsiahnuté myšlienky o tom, aké vlastnosti a vedomosti by mal mať vládár, aby mohol úspešne riadiť štát.

² Napríklad A. Avtorchanov v kapitole nazvanej *Stalin a Machiavelli* zvlášť zdôrazňuje, že Stalinov životopisec, ktorý bude chcieť pochopiť činy diktátora ako „politika nového typu“, t. j. ako človeka bez akejkolvek morálky a presvedčenia, musí preštudovať tri pramene: Machiavelliho *Vladára*, filozofiu Nietzscheho a Trestný zákonník ([9], 419-428). Avšak v danom prípade je vlastne reč o Machiavellim, ale – ako hovorí Ch. Benoista – skôr o „machiavellizme machiavellistov“.

³ Machiavelli bol presvedčený, že najlepšia armáda nie je spojenecká ani žoldnierska, ale vlastná (t. j. zostavená z občanov daného štátu), lebo je najvernejšia, a štát je podľa jeho názoru, silný iba vtedy, keď sa spolieha na vlastné sily. Preto veľkú pozornosť sám ako vojenský teoretik venoval „vojen-skému umeniu“.

Domnievam sa, že všetky nedorozumenia zaniknú, keď precítíme *tragizmus* Machiavelliho textu a pochopíme jeho pramene. Na to je potrebné poznať vzťah Machiavelliho k dejinám, k humanitárnemu poznaniu a tiež fakty jeho života. Musí nám byť známy historický kontext „zrodu“ *Vladára*. Predovšetkým si hneď musíme ujasniť jednu dôležitú vec: Machiavelli si nesadol k stolu napísať svojho *Vladára* preto, aby získal slávu zakladateľa filozofie politiky alebo preto, aby sa stal známym politológom (!?), a už vôbec nepatril k tým, pre ktorých je teória čosi samoúčelná a existuje len preto, aby vysoká počala „nerozumnú“ prax. Slovo bez činu preňho nemalo zmysel. To iba dnes môžeme písať štúdie a dizertácie na témy „Machiavelliho filozofia politiky“ alebo „Machiavelli ako teoretik vojenského umenia“. Preňho tieto toázky vzájomne súviseli a Machiavelliho záujem o ne bol podmienený konkrétnymi praktickými cieľmi. Uvažoval približne takto: Taliansko veľa trpelo preto, že sa spoliehalo na žoldnierske vojská; aby sa stalo slobodným a mocným štátom, musí mať vlastnú armádu. Machiavelli preto začal študovať vojenské umenie, bez neho sa totiž nedali uskutočniť ním vytýčené ideologické ciele, a teda ani konkrétny praktický výsledok. Neslobodno strácať zo zreteľa ani to, že mnohé témy *Vladára* Machiavelli detailnejšie rozobral v prácach *Úvahy o prvej dekáde Tita Livia a Vojenské umenie*. Rovnako neslobodno zabúdať na *Florentské kroniky*, napísané neskôr, ktoré majú pre pochopenie Machiavelliho veľký význam.

Zvlášť si treba všimnúť fakt, že všetky Machiavelliho práce majú svojich konkrétnych adresátov, t. j. ľudí, ktorým boli venované. Pristavme sa pri venovaní, ktorým začína *Vladár*: „vznešenému Lorenzovi de Medici“. Autor pokračuje slovami, že tí, čo chcú získať a užívať blahosklonnosť veľkých, zvyčajne im podarujú nejakú vzácnosť alebo to, čo im podľa ich názoru môže spôsobiť radosť. On však venuje knihu o tom, ako sa jej adresát môže stať veľkým, a skromne prosí, aby mu odmenou bolo to, že nespravodlivosť peripetií autorovho osudu neostane nepovšimnutá zo strany toho, kto ho má v rukách.

Odcitujem dva úryvky zo spomínaného venovania, kde veľmi zreteľne cítiť zvláštnosť Machiavelliho textu: „Ja som sa tiež chcel zaľúbiť Vašej Vznešenosti nejakým svedectvom svojej oddanosti voči Vám, no medzi svojimi vecami som nenašiel nič drahšie a cennejšie ako *znalosť skutkov* veľkých mužov. Doviedla ma k nej dlhoročná *vlastná skúsenosť* a ustavičné *čítanie* starých dejín. Dlho som sa nad svojimi poznatkami usilovne zamýšľal, *skúmal ich*, až som ich napokon *zhmul* do krátkeho zväzku a takto ich posielam Vašej Vznešenosti“ ([1], 309). A pokračuje: „Nech sa nechápe ako domýšľavosť, že človek z nížkej, ba najnižšej vrstvy sa opovážuje hovoriť vládárom, ako majú vládnuť, a usmerňovať ich. Kto kreslí krajinky a chce si urobiť predstavu o vrchoch a vyvýšeninách, postavi sa na nížinu; ak si chce urobiť predstavu o nížine, vyjde hore na vrchy. Podobne treba byť vládárom, aby človek dobre poznal povahu národov, a človekom z ľudu, aby poznal dobre povahu vládárov“ ([1], 309).

Všetko v tomto venovaní zodpovedá etikete. Autor podčiarkuje, že si je vedomý toho, kam patrí, a zároveň s najväčšou dôstojnosťou, ba až smelosťou poukazuje na to, že svojmu adresátovi neprináša šperky, ale VEDOMOSTI (ktoré hodnotí veľmi vysoko, ba až predbieha svoju dobu, keď vlastne tvrdí, že moc je predovšetkým informácia). Ich sila spočíva v tom, že čerpajú z dejín, teda sú overené historickou skúsenosťou, a chcú naučiť adresáta, ako sa má stať veľkým, k čomu je predurčený.

Keď sa pokúšame pochopiť Machiavelliho, nesmieme zabúdať, že je to človek renesancie, človek, ktorý si uvedomuje vlastné možnosti a vlastnú zodpovednosť za svoje činy. Je to človek, ktorý nepovstal proti Bohu, ale dosiahol autonómnosť v pozemských veciach. Poznal silu slobodnej vôle, ktorá je odvážna, a neuznáva tvrdý, mimoosobnostný determinizmus predurčenia. Vo svojej zanietenosti Machiavelli dokonca pripisuje sile predurčenia a slobodnej vôle v živote človeka rovnaké miesto. Zdôrazňuje: „Je mi známy rozšírený názor, že svetské veci pod božím a osudovým riadením už človek vlastnou rozvážnosťou nemôže usmerňovať, a dokonca mu v tom niet rady. To by mohlo viesť k postoju, že v živote sa veľmi neoplatí

plahočiť a lepšie je poddať sa osudu... Dar slobodnej vôle však človeku ostal, a tak rátam, že osud môže naše činy ovládať azda spolovice, ale zato druhú polovicu... ponecháva nám“ ([1], 369). Podľa jeho názoru ľudia môžu mať to, čo chcú, len v tom prípade, ak sa ich kroky budú zhodovať „s charakterom doby“ ([1], 370).

Neslobodno zabúdať na špecifickosť Machiavelliho chápania dejín. Dejiny sú preňho najmä bezmedzným poľom komparácie toho, AKO sa tí-ktorí „vládari“ v antických časoch dostávali k moci, a ako múdro túto moc využívali. Prístup Machiavelliho k historickým prameňom je neobyčajne konkrétny, ba až utilitaristický, lebo história je preňho prameňom politickej skúsenosti, ktorý síce nemožno kopírovať, ale z ktorého možno čerpať ponaučenie. Hlavným účinkujúcim v dejinách je preňho muž-štátnik, „vládár“ (alebo presnejšie – politik). Dejiny sú preňho predovšetkým „zásobárňou“ ponaučenia o tom, čo bolo príčinou úspechu či neúspechu „vládárov“, ktorí stáli pri kormidle riadenia štátu. Trochu vulgarizujúc by sme mohli doplniť, že boli preňho zdrojom ponaučenia o tom, „ako chutí moc“ (L. Mňačko).

Známy taliansky odborník na renesanciu E. Garin si všimol, že Machiavelli a jeho súčasníci „prichádzajú k chápaniu dejín cez konkrétnu prax občianskeho života; v istej chvíli sa sami začali cítiť ako jeho arbitri. Pochopili, že záleží na nich, ako sa budú vyvíjať udalosti, a ich vysoká kultúra im umožňovala porovnať vlastné činy s počínaním iných“ ([2], 351).

Táto poznámka nás opäť núti pripomenúť si, že ak je dnes Machiavelli pre nás vynikajúcim mysliteľom, teoretikom vojenského umenia či dramatikom, on sám svoje poslanie videl v politickej činnosti. Svoju erudovanosť, kultúru, schopnosť venovať sa historickej komparatistike využíval na to, aby táto činnosť prinášala výsledky čiže aby bola úspešná. Do istej miery možno tvrdiť, že teoretikom sa stal nechtiac, keď „vypadol“ z politiky.⁴ Tu pramení hlboký tragizmus nerealizovaných potencií jeho reflexie politiky, čo je veľmi zjavné v texte *Vládara* a čo si patrične neuvedomujeme.

Tragizmus Machiavelliho situácie a diela spočíva najmä v tom, že takmer všetko z toho, čo napísal, napísal vo vyhnanstve vo svojej vile neďaleko San Casciana, t. j. v období, keď sa jeho politická a diplomatická kariéra pretrhla (Machiavelliho upodozrievali zo spoluúčasti na pripravách protimediovského sprisahania). Treba s uznaním hodnotiť jeho občiansku a vedeckú odvahu, keď po týchto útrapách ako politik mimo politiky, síce sklamaný, zatrpknutý, ale nezlomený, venoval všetky sily teoretickej činnosti. Je prekvapujúce, že práve v tomto neľahkom období života píše poéziu, komédiu *Mandragora*, ktorú neskôr označili za „zvestovateľku“ modernej talianskej drámy.

Avšak Machiavelliho hlavným záujmom bola reflexia historickej skúsenosti (najmä antiky) „očami“ politika a pre politikov. Objektom reflexie boli svedectvá o činoch konkrétnych veľkých ľudí antiky, no nie antických vizionárov. (Napríklad odkazy na politické práce Platóna alebo Aristotela užitočné pre zasväteného človeka, nuž som si pomyslel, že bude lepšie ísť za skutočnou pravdou vecí ako za predstavami. Mnohí si utvorili predstavu republík a vládarstiev, aké nikto nikdy nevidel a nepoznal. Medzi skutočným spôsobom života a tým náležitým je totiž taký veľký rozdiel, že kto kvôli náležitému životu opustí skutočný, ide skôr za svojou skazou ako za spásou“ ([1], 345).

Machiavelli si uvedomoval svoje novátorstvo a útechou mu bolo, že ak nie „mocným tohto sveta“, tak aspoň tým, ktorí ho dokážu pochopiť, pomôže svojimi „nevyšľapanými cestami“ objasniť celý „mechanizmus“ zavádzania nových poriadkov do spoločenského života.

⁴ Aj svoju známu historickú prácu *Istorie fiorentine* píše Machiavelli na objednávku – 8. novembra 1520 dostáva od Giulia di Medici oficiálne poverenie napísať toto dielo a chápe ho ako náznak možnosti návratu k aktívnej politickej činnosti.

Začal písať veľkú teoretickú prácu *Úvahy o prvej dekáde Tita Livia*. V úvode prvej knihy Machiavelli zdôrazňuje podstatu svojho zámeru: „V rámci svojich znalostí včerajška i dneška napíšem všetko, čo pokladám za nevyhnutné pre rast vzdelanosti čitateľov, aby boli schopní poľahky vyťažiť z mojich komentárov osôh, ktorý je dôvodom poznávania dejín“ ([1], 11). Prácu na prvej knihe *Úvah* však prerušil a napísal *Vladára*. Môžeme len hádať, čo ho viedlo k takémuto postupu, je však isté, že úlohu „akademického politológa“ neunesol a hral vabank.

Slovo v politike je preňho „mŕtve“, ak nie je nápomocné pri dosahovaní praktického výsledku – aktuálneho „dnes“ a „tu“. Preto je vlastne takmer celý text *Vladára* akýmsi úvodom k poslednej kapitole. Vidno to aj na jeho štýle – venovanie a posledná kapitola sú napísané inak ako ostatný text. Posledná kapitola je akýmsi „výkrikom“, ktorý sa dá stručne „dešifrovať“ tak, že Taliansko čaká na svojho vykupiteľa. Celý text (jeho vnútorná dynamika) mal presvedčiť adresáta o tom, čo je preňho aktuálna politická úloha a akým „arzenálom“ prostriedkov môže disponovať pri jej realizácii. Chce ho naučiť na príkladoch z dejín, ako „optimálne“ využiť tieto prostriedky na neutralizáciu nežiadúcich následkov.

Vráťme sa ešte raz k venovaniu, ktorým sa *Vladár* začína. Machiavelli ho dopísal po dokončení práce na texte. Na jednej strane tu Machiavelli prosí vrchnosť o zhovievavosť voči sebe ako človeku, ktorý nevinne znáša „veľkú a neustávajúcu nežičlivosť osudu“ ([1], 309). Na druhej strane ponúka vrchnosti vzácny dar – svoje vedomosti o tom, ako má dosiahnuť veľkosť, ktorú jej sľubuje osud. Ambivalentnosť venovania spočíva v tom, že Machiavelli si uvedomoval svoju silu politika, intelektuála, bol však v postavení prosebníka a zároveň ponúkal šancu tomu, koho sám o šancu prosil.

Osud knihy *Vladár* možno porovnať s osudom knihy J. Galbraitha *Economics and the public purpose* – obidve sa stali základom určitých politických programov, ktoré sa nerealizovali. Obe naďalej „žili“ ako významné teoretické vízie, slúžiace ako prameň aktivizácie teoretickej mysle, a to nielen vo filozofických a vedeckých združeníach.

Tragizmus *Vladára* ako ideologického textu spočíva v tom, že ako taký sa nerealizoval, t. j. kniha ostala knihou o akomsi ideálnom Vladárovi a nestala sa základom politického činu, kvôli ktorému ju autor napísal. Machiavelli si nebol istý, či sa mu zámer vydarí. Nebol si istý ani osobou, ktorej knihu venoval, no temperament politika, človeka, ktorý si uvedomuje podstatu aktuálnych úloh a ciest ich realizácie, a v neposlednom rade aj trpkosť nad tým, že nevládnú tí, čo vedia vládnuť, ho prinútili podstúpiť toto riziko. Predkladal totiž svoju prácu silám, čo ho odsúdili na vyhnanstvo. Vedel však, kto má v rukách moc, a bol ochotný dať im do rúk aj program činnosti zameraný na blaho Talianska, inými slovami na to, aby moc využili na prospešný cieľ.

Je nepochybné, že v samotnom napísaní tejto knihy a v jej venovaní je skrytá odvaha poslednej šance (vrátiť sa do aktívneho politického života), ale na prvom mieste je to predsa len iniciatíva občana Machiavelliho, ktorý vie, čo treba urobiť pre blaho vlasti.

Domnievam sa, že môj prístup k textu *Vladára* je produktívny, pretože umožňuje vidieť jeho „mnohovrstvovosť“, a tým aj adekvátnejšie hodnotiť osobu a prínos autora. Som si vedomý, že predmetom diskusie môže byť aj samotný Machiavelliho program: veď prakticky bol realizovaný oveľa neskôr, ako bol sformulovaný. Preto je celkom zákonitá otázka, kto bol väčším realistom – Machiavelli, alebo Guicciardini? (pozri [1]).

Bokom pônechávam aj otázku o možných prostriedkoch uskutočnenia tohto programu, t. j. notoricky známu otázku o Machiavelliho machiavellizme. Chceme tu iba pripomenúť zabudnuté Hegelove hodnotenie *Vladára* z jeho *Filozofie dejín*: „Často sa táto kniha zavrholala ako plná princípov najhroznejšej tyranie, no vo vznešenom zmysle nevyhnutnosti vytvorenia štátu nastolil Machiavelli zásady, podľa ktorých sa v spomenutých okolnostiach museli štáty zakladať. Jednotliví páni a jednotlivé panstvá museli byť úplne potlačené a keď aj

prostriedky, s ktorými nás oboznamuje ako s jedinými a úplne oprávnenými, nemôžeme spojiť s našou predstavou slobody, lebo k týmto prostriedkom patrí najbezohľadnejšie násilie, všetky druhy podvodov, vraždy atď., predsa musíme priznať, že panovníkov, ktorých bolo treba zvrhnúť, bolo možné napadnúť len týmto spôsobom, pretože boli neskrotne nesvedomití a skrz-žalskrz zvrhli“ ([12], 398).

Úplne na záver chcem poukázať na skutočnosti závažné aj pre nás, ktoré Machiavelli svojim životom a dielom inicioval, ale vôbec si ich neuvedomoval. Prvá z nich spočíva v tom, že Machiavelliho život a osud nám dokazuje, že zaoberať sa triezvou analýzou politiky (dokonca na úrovni filozofie politiky) si vyžaduje nemenej hrdinstva ako praktická politická činnosť. Toto hrdinstvo vynikajúco charakterizoval Max Weber ([8], 76-78). Druhá spočíva v tom, že príklad jeho osudu nás núti zamyslieť sa nad problémom „intelektuál a moc“. Aká je úloha intelektuála v spoločenskom živote? Je to úloha „pozorovateľa“ reflektujúceho skúsenosti, „služobníka“, či si má trúfať zahrať sa na „vládára“, alebo, alebo, alebo... Čo vlastne môže? Prísť s „novým slovom“, alebo „zápasíť o nový svet“, alebo s istou dávkou skepsy, ale predsa len dokazovať význam rozumného SLOVA pre ŽIVOT? Otázky sú známe, odpovede čakajú na svoju artikuláciu.

LITERATÚRA

- [1] MACHIAVELLI, N.: Vládár. Úvahy o prvej dekáde Tita Livia. Vojenské umenie, Bratislava, Tatran 1992.
- [2] GARIN, E.: Istorija v mirovozzrenii Vozroždenija. In: Problemy itaľjanskogo Vozroždenija. Moskva 1986.
- [3] BATKIN, L.: „Gosudar“ Machiavelli v kontekste novoevropejskoj idei ličnosti. In: Itaľjanskoje Vozroždenije v poiskach individualnosti. Moskva 1989.
- [4] GRAMSCI, A.: Spoločnosť, politika, filozofia. Bratislava, Pravda 1988.
- [5] BERGER L. P.: Pozvání do sociologie. Správa sociálního řízení FMO. Praha 1991.
- [6] ŠTOLL, L.: K Dějinám politických ideologií v období renesance. Praha, Horizont 1983.
- [7] GORFUNKEL, A.: Filozofija epochi Vozroždenija. Moskva 1980.
- [8] WEBER, M.: Politika ako povolanie. Bratislava, Spektrum 1990.
- [9] AVTORCHANOV, A.: Technologija vlasti. Moskva 1991.
- [10] SPINOZA, B.: Politický traktat (Tractatus politicus). Moskva 1910.
- [11] KUDRNA, J.: Machiavelli a Guicciardini. Brno 1967.
- [12] HEGEL, G. W. F.: Filozofia dejín. Bratislava 1957.